УДК 94(477)«1932/1933»:930.2(437)
DOI: 10.20535/2307-5244.58.2024.309248

М. Шмігель
ORCID: 0000-0003-2255-3135
Університет ім. Матея Бела (Банська Бистриця, Словаччина)
С. В. Корновенко
ORCID: 0000-0002-6268-2321
Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького
M. Šmigeľ
Matej Bel University (Banská Bystrica, Slovakia)
S. Kornovenko
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР У ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ ТА ЧЕСЬКІЙ І СЛОВАЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

The Ukrainian Holodomor in Czechoslovak Historical Sources and in Czech and Slovak Historiography

Автори статті проаналізували чеські та словацькі історичні джерела з проблематики Голодомору в Радянській Україні 1932–1933 рр. Досліджено чеську та словацьку історіографію з цього питання. З'ясовано, що в колишньому чехословацькому, а після 1990 р. — ні в чеському, ані в словацькому історичному просторі місцеві історики не використали потенціал накопиченого матеріалу міжвоєнного періоду (архівного, преси, радіоматеріалу, подорожніх нотаток тощо). Щодо проблематики радянського голоду, зокрема Голодомору в Україні 1932–1933 рр., не було опубліковано жодної спеціальної монографії. Проблема представляється лише в окремих розділах загальних праць, присвячених історії сталінізму чи радянської історії загалом. Також бракує перекладної літератури, зокрема українських авторів. Така ситуація зумовлена тим, що в другій половині XX ст. в Чехословаччині не існувала, а після 1990 р. в Чехії та Словаччині не виникла наукова школа україністики. Наразі вона тільки формується.

Ключові слова: Голодомор в Україні, Великий радянський голод 1932–1933 рр., чесько-словацькі джерела про Голодомор, чеська та словацька історіографія.

The purpose of the research paper is to analyze Czech and Slovak historical sources on the Holodomor in Soviet Ukraine in 1932–1933. The research also examines Czech and Slovak historiography from the perspective of this issue to

Dostupné na: https://historypages.kpi.ua/issue/view/18269

clarify the results of historians' work and to identify problems, specifics, and trends in the study of the topic.

The scientific novelty of the study lies in the fact that, for the first time, an analysis of potential primary sources of Czech and Slovak provenance for the study of the Ukrainian Holodomor is performed. Furthermore, Czechoslovak (so-called interwar) and Czech and Slovak historiography from the turn of the 20th — 21st centuries have not yet been researched in terms of interpreting the nature and character of the Soviet Famine in the USSR in the early 1930's, with a particular focus on the Holodomor in Ukraine.

In the former Czechoslovak area and after 1990, neither Czech nor Slovak historians utilized the potential of gathered material from the interwar period (archival, press, radio, travel notes, etc.). No monothematic monograph on the Soviet Famine or the Holodomor in Ukraine in 1932–1933 has been published. This problem is presented only in the form of chapters in general works on the history of Stalinism or Soviet history in general. There is practically no translated literature, mainly by Ukrainian authors. This situation is caused by the fact that in the second half of the 20th century in Czechoslovakia, and after 1990 in both the Czech Republic and Slovakia, no scientific school of Ukrainian studies was established. Currently, it is only beginning to develop.

A recent trend is the effort to «revive» the work of the Czech historian and Sovietologist Jan Slavík, research materials of Czechoslovak press and diplomatic provenance, the publications of Czechoslovak intellectuals who visited or traveled in the USSR in the 1920's and 1930's, and the fate of the Volhynian Czechs in Soviet Ukraine during Stalinism. Czech and Slovak historians still have a lot of work to do in this area. At the same time, there is an obvious demand from the Czech and Slovak public for long-hidden and distorted aspects of Ukrainian history, including the Holodomor and other Ukrainian themes of the 20th century.

Keywords: Holodomor in Ukraine, The Soviet Famine of 1932–1933, Czechoslovak sources for Holodomor, Czech and Slovak historiography.

«Тема Голодомору є однією з найбільш досліджуваних у світовій історіографії», — заявив український історик та один з найактивніших дослідників голоду в Україні 1930-х рр. Станіслав Кульчицький на Всеукраїнському круглому столі з міжнародною участю «Голодомор-геноцид 1932–1933 в Україні», який відбувся у Черкасах 9 листопада 2023 р. Вивченню Голодомору присвячено в світі понад 20 тис. публікацій[1]. Як зазначив чеський історик Станіслав Туміс, незважаючи на те, що моделі інтерпретації голоду в Радянській Україні 1932–1933 рр. формувались уже в період холодної війни (як на Заході, так і в СРСР), після розпаду Радянського Союзу 1991 р.

[1] Kulchytsky S. How the West interprets the Ukrainian Holodomor. Robert Davies and Stephen Wheatcroft vs. Robert Conquest // Day. № 70. 25.11.2015. URL: http://surl.li/fprdra

ця тематика стала однією з найобговорюваніших і пам'ятних подій не лише в Україні, але й у Центральній і Західній Європі та США (Tumis, S. 2016, с. 118–119). З цим, безсумнівно, неможливо не погодитися. Зазначена наукова проблема має науково-практичну та суспільно-політичну значущість, чим і зумовлено її *актуальність*.

Центральноєвропейська *історіографія* з запізненням долучилася до дискурсу про Голод в Україні, а тема не викликала великого дослідницького інтересу відразу після падіння комуністичних режимів. Серед країн Центральної Європи замовчувана раніше проблема Голодомору стала предметом історичних та історіографічних досліджень передусім у Польщі (Детальніше про польську історіографію Голодомору див.: Гудзь, В. В. 2019; Laszkiewicz, H. 2004; Smoliński, A. 2013; Wysocki, R. 2011). Переломний момент настав у польській історіографії у 2004–2005 рр., коли майже водночас вийшли три роботи: науково-популярна публікація Чеслава Райца (Rajca, Cz. 2005), наукова монографія Роберта Кушнєжа (Kuśnierz, R. 2005) та збірка документів за редакцією Романа Дзвонковського[1]. Польські науковці надбали за три десятиліття досліджень Великого голоду монографії теоретичного змісту, історіографічні та джерелознавчі видання, публікації мемуарів і дипломатичних документів. У цьому контексті не можна не згадати праці Роберта Кушнєжа, одного з найактивніших польських дослідників Голодомору й періоду сталінізму в Україні, та сучасної польської історикині Вікторії Кудели-Швьонтек, яка зосередилася на вивченні української колективної пам'яті про голод і його меморіальні місця (Kuśnierz, R., 2008; Kuśnierz, R. 2012; Kuśnierz, R. 2020; Kudela-Świątek, W. 2014; Kudela-Świątek, W. 2020; Kudela-Świątek, W. 2021). Це становить значний інтелектуальний доробок порівняно з іншими європейськими країнами. Панівним концептуальним напрямом польської історіографії Голодомору утвердилася його геноцидна версія (Гудзь, В. В. 2019, с. 203).

Натомість у чеській та словацькій історіографії склалась інша ситуація. Тема голодних 1930-х рр. в СРСР, в Україні зокрема, не викликала такого інтересу серед словацьких та чеських істориків, як у Польщі. Зважаючи на це, *автори статті ставлять за мету* проаналізувати чеські й словацькі історичні джерела з проблематики Голодомору в Радянській Україні 1932–1933 рр. і водночас дослідити чеську та словацьку історіографію з цього питання, щоб з'ясувати результати істориків, виявити проблеми, специфіку та тенденції дослідження теми.

Методологічною основою дослідження стали принципи науковості, історизму, системності, об'єктивності та інші. Завдяки їх застосуванню автори статті вперше проаналізували потенційні першоджерела чеського й сло-

[1] Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947. Relacje / Red. R. Dzwonkowski SAC. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2004.

вацького походження для дослідження українського Голодомору та вивчили чехословацьку (так звану міжвоєнну), чеську та словацьку історіографію кінця XX — початку XXI ст. щодо її інтерпретації сутності Великого Голоду в СРСР на початку 1930-х рр. із особливим акцентом на Голодомор в Україні.

Серед європейських країн Польща та Чехословаччина — найбільш поінформовані про те, що відбувалося в радянській Україні під час голодних 1932–1933 рр. Хоча інформація надходила майже з аналогічних джерел, зрозуміло, що її обробляли по-різному, тобто їхнє сприйняття як серед політиків, так і серед польської та чехословацької громадськості того часу було схоже, але не однакове.

Обидві країни в міжвоєнний період межували з радянською Україною: Польща безпосередньо, Чехословаччина — з українською етнічною територією. У випадку Польщі інформація про голод надходила з добре розвиненої розвідувальної мережі (з 46 відділів польської військової розвідки, які у 1927–1939 рр. діяли загалом у СРСР, щонайменше 21 перебували в Українській РСР (Wysocki, R. 2014, p. 49.), а також із інформацій Прикордонного корпусу[1]. Вони доповнювалися ситуаційними звітами польських дипломатичних та консульських представництв (генеральне консульство у Харкові й консульства в Києві та Одесі). Джерела інформували не лише про зміни в соціальному, політичному і економічному житті Радянської України на початку 1930-х рр., а й про терор, репресії, колективізацію та масштаби жертв голоду (Wysocki, R. 2011, s. 128). Хоча чехословацька розвідка не мала таких можливостей, як польська, посольство Чехословаччини в Москві уважно стежило за внутрішньополітичною ситуацією у Країні Рад у 1932–1933 рр. та оцінювало зміни, проблеми й наслідки, які принесли перша п'ятирічка та колективізація (Harbuľová, Ľ. 2008, s. 28–37).

У радянській Україні проживало майже півмільйона поляків (Стронський, Г. 2017, с. 99.) і близько 15 тис. чехів. Вони були ще одним джерелом інформації, яка виявлялась або в формі листування з близькими в Польщі та Чехословаччині, або в інформуванні дипломатичних представництв і преси. Центром чеської меншини в Радянській Україні була Східна Волинь (так звані «волинські чехи», частина яких також мешкала на Західній Волині у тодішніх кордонах Польщі) й територія навколо Києва (тут жило 7,5 тис. із приблизно 15 тис. мешканців, які заявили про свою чеську національність в Україні 1926 р.). Чеські колонії також розташовувалися в колишніх Одеській і Запорізькій губ. та у Криму (Vaculík, J. 1998, s. 81; Vaculík, J. 2007, s. 70).

Окрім цього, в обох країнах активною була українська міжвоєнна еміграція (особливо в Чехословаччині завдяки щедрій підтримці уряду в рамках так

[1] Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. (Poland and Ukraine in the 1930's — 1940's: Unknown Documents from the Archives of the Secret Services) / Eds. S. Kulchytsky, G. Motyka, R. Pyrih. Warsaw — Kiev, 2009.

званої «Рускої акції допомоги» (Veber, V. a kol. 1996)). У 1932–1933 рр. практично всі українські політичні й громадські організації та українська преса інтенсивно били на сполох, публікували заклики, протести, заяви, які звертали увагу на голод в Україні. Вони діяли не лише в Польщі та Чехословаччині, але й в інших європейських країнах і за океаном, а їхньою метою було привернути увагу світової спільноти до подій в Україні. Вони прагнули змусити радянський уряд визнати факт голоду й у такий спосіб домогтися офіційної реальної міжнародної допомоги (Вронська, Т. В. & Осташко, Т. С. 2003).

Нарешті, відомості проникли в суспільство та передавались у пресу від біженців з Радянської України, реемігрантів і переселенців із СРСР. Реемігрції на батьківщину — у зв'язку з першою п'ятирічкою, хвилею репресій та загальним погіршенням економічної ситуації — домагалися насамперед чехи й словаки, які приїхали на заробітки до СРСР у другій половині 1920-х рр. (у період НЕПу) та на початку 1930-х рр. (коли світова економічна криза вдарила по Чехословацькій республіці) (Janák, D. & Jirásek, Z. 2014). Виявивши, що умови життя в Радянському Союзі набагато гірші, вони поверталися на батьківщину. Враження про СРСР реемігранти публікували в пресі, видавали в формі брошур і спогадів.

Отже, центральноєвропейська історіографія, особливо польська та чехословацька, мала величезну кількість джерел, на основі яких можна було провести масштабне дослідження голоду в Україні на початку 1930-х рр. Тим не менше, їй не вдалося приєднатися до досліджень цієї проблематики, які сформувалися переважно в другій половині XX ст. — під час холодної війни. Як констатував польський історик Роман Висоцький: «Причини цього цілком зрозумілі, якщо ми усвідомлюємо, що проблема голоду мала (і все ще має в сучасних українсько-російських відносинах) політичне значення і що вся Східна Європа після Другої світової війни подальші чотири десятиліття перебувала під впливом СРСР, який заперечував його існування» (Wysocki, R. 2011, s. 126).

Більшовизація «Східної Європи» та замовчування голодної трагедії 1932–1933 рр. вели до «табуювання теми» у державах радянського блоку. Лише після розпаду Східного блоку і СРСР на початку 1990-х рр. центральноєвропейська історіографія почала входити у вже сформований українсько-західний і радянсько-російський дискурси (Tumis, S. 2016, s. 122–124) — взаємно суперечливі моделі інтерпретації голоду в Україні 1932–1933 рр., хоча спочатку вона також зіткнулася з нападками прихильників «лівих» поглядів, які стверджували, що «сталінський голод — це вигадка часів холодної війни, розповсюджена капіталістичною пропагандою» (Svoboda, D. 2002, s. 42–43).

Як уже зазначалося, важливим джерелом інформації в міжвоєнний період була щоденна преса, найпоширеніший на той час засіб суспільної інформації, адресований широким верствам суспільства. У ліберал-

ному та демократичному середовищі Чехословаччини преса не підлягала будь-якій формі цензури (на відміну від Польщі). Окрім української емігрантської преси (Rachůnkova, Z. 1996), практично всі чеські, словацькі й підкарпатські періодичні видання з 1932 р. інформували про трагедію голодних років у СРСР, особливо інтенсивно 1933 р. Частину інформації чехословацькі газети запозичили з європейської та американської преси, а також від «західних пілігримів» (наприклад, британського журналіста М. Маггеріджа, американського місіонера Хаварда, журналіста Гаррі Ленга). Частково інформація надходила від чехословацьких реемігрантів і переселенців з України, а також співвітчизників, які жили в СРСР та просили про допомогу в Чехословаччині. Для ілюстрації кілька рядків з (багатьох) листів, опублікованих у чехословацькій пресі. «...Якби ви могли бачити (...) скільки людей у нас помирає від голоду. Люди викопують трупи і їдять їх — це страшне. У нас багато чехів померло і росіян. Мертвих на возах возили на цвинтар. Дітей-сиріт було стільки, що не могли з ними впоратися. Тому вони загнали їх у сарай і підпалили...»[1]. «У нас часто на вулицях і в будинках тіла померлих від голоду. Цілі села вимирають з голоду. (...) Ми вже забули про хліб. Якщо нам не допоможуть, ми всі вмремо з голоду» (Luzhanytsia, A. 2023, s. 7).

Загалом чехословацька преса надавала читачам досить актуальну, об'єктивну й достовірну інформацію про голод 1932–1933 рр., — зазначив чеський дослідник Алеш Зеглер, який детально вивчив чеську пресу цього періоду. «Більшість чехословацького населення не сумнівалися в правдивості інформації про трагічні події в Радянському Союзі. Вина більшовиків у зубожінні та голодуванні селян у СРСР була незаперечною»[2]. Натомість словацька дослідниця Анастасія Лужаниця, яка аналізувала словацьку пресу цього періоду, констатувала, що «опублікована інформація про голод не свідчить про реальне розуміння словацькою громадськістю того, що відбувалося на території Радянського Союзу та України. Більшість статей швидше свідчать про те, що дискусія в публічній сфері звелася до питання — чи є голод в СРСР, або ж його немає» (Luzhanytsia, A. 2023, s. 13).

Інформацію про голод ставила під сумнів насамперед комуністична преса Чехословаччини. Для чехословацьких комуністів усе, що відбувалось у Радянському Союзі, було тимчасовою й героїчною жертвою на шляху до світлого комуністичного майбутнього (Benko, J. 2016, s. 95). На всі негативні повідомлення про радянську політику чи економіку «ліва преса» відповідала запереченням та звинуваченням авторів у брехні та заздрісному наклепі. Згідно з А. Зеглером: «У комуністичних газетах 1932–1933 рр. ми

[1] Holokaust a jiné genocidy. Rozšířené české vydaní / Eds. M. Šmok, M. Horsáková. Ostrava: Občanské sdružení PANT, 2015. S. 180.

[2] Ziegler A. Reflexe hladomoru na Ukrajině 1932–33 v meziválečném Československu. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, 2008. S. 144, 148. Online: http://surl.li/tmdtqr.

знаходимо величезну кількість статей, в яких вони намагалися всіляко спростувати повідомлення про радянський голод», а відомості з України просто висміювали. «Свідків, які надали демократичним газетам інформацію про радянський голод, комуністи намагалися дискредитувати» (Benko, J. 2016, s. 77–78). Як зазначили автори «Історії України», опублікованої в Чехії 2015 р.: «Характерно, що багато лівих інтелектуалів зіграли в цьому контексті роль "корисних ідіотів"» (Rychlík, J. & Zilinskyj, B. & Magocsi, P. R. 2015, s. 295).

Зрештою, «західний світ» заплющив очі на долю потерпілих від голоду громадян СРСР і прагнув зберегти, зважаючи на економічні інтереси та політичні міркування, найкращі відносини з радянськими комуністами. Засудження Радянського Союзу в міжнародному суспільстві (включно з чехословацькими політиками) за злочинну політику щодо власного селянства не відбулося. Навпаки, в цей час СРСР зміцнював свій авторитет на міжнародній арені та розширював економічні зв'язки. 1933–1934 рр. — період великих успіхів радянської дипломатії. У листопаді 1933 р. СРСР визнали Сполучені Штати, а у вересні 1934 р. прийняли в члени Ліги Націй (Kuśnierz, R. 2008, s. 12). У 1933–1935 рр. СРСР встановив дипломатичні відносини з багатьма країнами, зокрема і з Чехословаччиною.

Одним із ключових джерел Голодомору були свідчення людей, які відвідали «першу у світі державу робітників і селян» у міжвоєнний період. У Чехословаччині було багато допитливих, які подорожували Радянським Союзом у 1920-х — 1930-х рр. і згодом публікували дорожні нотатки та репортажі. Це були не лише ліві «симпатики» СРСР, які їздили вчитися досвіду російських більшовиків, але й незалежні письменники, журналісти, архітектори, вчені та інші.

Тенденційні роботи чехословацьких лівих інтелектуалів і прихильників радянського режиму — Богуміра Шмерала, Івана Ольбрахта, Зденека Неедли, Володимира Клементиса й всесвітньо відомого Юліуса Фучика — були далеко не єдиними в Європі. Ю. Фучик, який опублікував 1932 р. «культову» працю «В країні, де завтра вже означає вчора» (а 1943 р., вже у празькій в'язниці гестапо, — «Репортаж з петлею на шиї»), приїхав до СРСР у розпал розкуркулювання, масових депортацій та голоду. Цих лих він «або не бачив, або побачити не захотів». Радянський Союз, в якому він побував у 1930-ті рр. кілька разів, «назавжди залишився для Фучика землею обітованою, тією «вітчизною трудящих усього світу», якій «належить майбутнє»[1].

Окрім авторів, які піддалися специфічнній «привабливості сталінізму», в Чехословаччині було опубліковано низку незалежних і критич-

[1] Шимов Я. Переодевания Юлиуса Фучика // Радио Свобода. 08.09.2013. URL: https://www.svoboda.org/a/25099196.html

них оглядів (Menkouski, V. & Šmigeľ, M. & Dubinka-Hushcha, L. 2020, p. 55, note 164). Однак серед усіх авторів вирізняється постать Яна Славіка — чеського історика, архівіста, одного з основоположників світової радянології.

У 1926–1932 рр. Ян Славік тричі відвідав Радянський Союз і, повертаючись із кожної поїздки, публікував серію статей та репортажів у чехословацьких газетах, читав публічні лекції й вів радіопередачі. По кожній діловій поїздці Росією та Україною він публікував подорожні нотатки: «Що я бачив у Радянській Росії» (1926), «Вдруге в Радянській Росії» (1927) і «Втретє в Радянській Росії» (1932), — де описав враження і пережите в СРСР. Свої спостереження він також узагальнив у публікаціях 1933–1937 рр. «Всім, хто розмірковує про Радянську Росію», «Що потрібно знати про СРСР», «Росія — двадцять років після революції».

Враження Я. Славіка про СРСР суттєво змінювалися. Якщо в другій половині 1920-х рр. він СРСР критично похвалював, то після третьої поїздки 1932 р. однозначно заявив, що внаслідок першої п'ятирічки ситуація в СРСР і особливо в Україні радикально погіршилася. Він відзначив занепад сільського господарства внаслідок колективізації, злидні селян і голод, який оцінив як спробу керівної касти врятувати свою владу шляхом ліквідації класу підприємливих селян-середняків (Bouček, J. 2000, s. 441, 445–447).

Радянський уряд не дозволив Я. Славіку подальших поїздок до СРСР. Внаслідок нацистської загрози змінилось і ставлення празького уряду до Радянського Союзу. Чехословаччина та СРСР зблизилися, 1935 р. було підписано договір про взаємодопомогу, в республіці почали переважати прорадянські симпатії, а радянське представництво у Празі висловило обурення діяльністю Я. Славіка. 1939 р. його відправили на пенсію, а після комуністичного перевороту в Чехословаччині в лютому 1948 р. про нього просто забули і викинули «на узбіччя наукового та суспільного життя» (Bouček, J. 2006, s. 617–626). Він не міг публікуватись, а його роботи заборонили. Я. Славік не зміг завершити тетралогію з історії СРСР 1920–1930 рр. Він видав лише «Леніна» (Slavík, J. Lenin, 1934) та «Ленінську владу» (Slavík, J. 1935; перевидана: Slavík, J. 2009), а задумані «Падіння Троцького» та «Піднесення Сталіна» залишились у чорновиках і планах. Я. Славік був оригінальним мислителем і автором, але, оскільки він публікував твори лише чеською мовою, за межами Чехословаччини про його роботи майже не знали (Ковалев, М. В. 2017; Сладек, З. 1996).

Доля Я. Славіка в післявоєнній Чехословаччині демонструє також долю чехословацької історіографії, яка у 1948–1989 рр. стала інструментом комуністичної ідеології й спотворювала інтерпретацію історичних подій відповідно до марксистської концепції історії. Тема голодних років в СРСР та укра-

їнського Голодомору 1932–1933 рр. практично зникла зі сторінок історичних видань Чехословаччини.

Лише 1997 р. у Чехії було видано «Новітню історію України» (українсько-чеський авторський проект Олександра Бойка та Володимира Гонеца) — практично перше видання огляду української історії ХХ ст. у чехо-словацькому просторі та в Центральній Європі загалом. Як зазначив В. Гонець у передмові до книги: «1991 року — з розпадом радянської імперії — Україна раптово вийшла з тіні Росії та здивувала не лише нашого читача, але й нашу зовнішню політику. З часів Відродження особливу увагу ми приділяли Москві та Росії. Після 1945 року Україна була остаточно витіснена з нашої історичної свідомості» (Bojko, O. & Goněc V. 1997, s. 5–7, obal.).

Розглядаючи голодні 1932–1933 рр. в Україні, автори вказали на розбіжності історичної інтерпретації, а через складність і багатогранність цієї проблеми її дослідників розділили (залежно від того, що вони вважають основною причиною голоду в Україні) на тих, які віддають перевагу національно-політичним аспектам та наполягають на геноцидності Голодомору (Дж. Мейс, Р. Конквест, А. Безансон, Д. Соловей та ін.), і тих, які вказують на перевагу бюрократично-економічних факторів (В. Данилов, Н. Івницький, В. Марочко, Н. Верт та ін.). Самі ж автори публікації віддали пріоритет позиціям третьої групи — авторському колективу (В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький) монографії «Сталінізм в Україні» (Даниленко, В. М. & Касьянов, Г. В. & Кульчицький, С. В. 1991), який на основі зіставлення різних концепцій і аналізу фактографічного матеріалу зробив висновок, що «конкуруючі гіпотези необхідно синтезувати. Таким чином, факти, пов'язані з голодом, логічно поєднаються і створять найповнішу картину проблеми в цілому» (Bojko, O. & Goněc, V. 1997, s. 81–82).

Заслуговує на увагу погляд на радянський голод 1930-х рр. відомого чеського історика й радянолога Вацлава Вебера, висвітлений у декількох публікаціях 2001–2016 рр. У книзі «Комуністичний експеримент у Росії 1917–1991» В. Вебер зазначив, що гасло Й. Сталіна «соціалістична колективізація селянства» було, по суті, прикриттям нової громадянської війни, боротьби режиму з селянами. Боротьба складалася з кількох етапів. Більшовики двічі атакували «куркулів» — узимку 1928–1929 і 1929–1930 рр. та зіткнулися з опором. Настали два драматичні періоди.

Перший період — початок 1930 р., коли Й. Сталін поставив завдання «розкуркулити» село і будь-якими методами загнати селян у колгоспи. Тоді докорінна реконструкція зачепила 130 млн людей. Армія, ОДПУ, міліція й партійні підрозділи були в постійній бойовій готовності. Хоча вони воювали здебільшого з неозброєним противником, лякала їх сама масивність опору. Боротьба була напруженою до середини 1930 р. й сотні тисяч депор-

тованих перемістилися з родючих районів СРСР у негостинні північні райони країни. Про характер громадянської війни свідчить і те, що найближчим соратникам Й. Сталіна було визначено окремі райони, де вони діяли як комісари на війні.

Другим драматичним періодом став голод узимку 1932–1933 рр., який охопив найродючіші регіони: Україну, Північний Кавказ, Поволжя, Казахстан, Південний Урал і Західний Сибір. «Хоча більшості дослідників важко погодитися з висновком про те, що голод був свідомим і навмисне спричинений державною владою Сталіна (жителі цих районів були навмисно і насильно позбавлені всіх продуктів харчування і засобів для існування, й навіть було підготовлено законодавство, що забороняло селянам залишати райони проживання), я не думаю, що ми зможемо отримати інше обґрунтування цієї приховуваної катастрофи радянського села», — констатував В. Вебер (Veber, V. 2001, s. 81–83).

Варто зазначити, що В. Вебер назвав себе прихильником «замовчаного історика» й радянолога Я. Славіка. У вступі до книги «Ленінська влада (Росія 1917–1924)» В. Вебер підкреслив, що «маємо один великий приклад». Він звернув увагу на праці Я. Славіка про В. Леніна та його спроби довести опис новітньої російської історії до початку 1930-х рр., хоча складність того часу не дала йому змоги опублікувати два інші історичні твори. «Хоча Ян Славік не міг знати великої кількості документів, які ми маємо сьогодні, у свій час він написав унікальний твір, і тільки тому, що був написаний чеською мовою, він не став європейською подією. Я відданий його традиціям, об'єктивності та інтересу...» (Veber, V. 2003; Veber, V. 2009, s. 289–339).

В. Вебер у праці «Сталінська імперія (Росія 1924–1953)» притримується твердження, що невдалий розвиток колективізації Й. Сталін використав як привід для політичного тиску на село. Цей тиск проявився в законодавчих заходах, які показують, що справжня мета колективізації полягала не в раціоналізації та збільшенні сільськогосподарського виробництва, а в забезпеченні політичної влади нової партійної еліти. Селяни — велика і роз'єднана маса, становили потенційну загрозу для Й. Сталіна і політичної верхівки, їх потрібно було раз і назавжди приборкати й підпорядкувати (Veber, V. 2003, s. 53–54).

Не всі чеські історики поділяли погляди В. Вебера. Наприклад, у праці «Народження наддержави. Історія Радянського Союзу 1917–1945» колектив чеських авторів на чолі з Міхалом Реїманом сприйняв радянський голод 1932–1933 рр. як чинник «будівництва соціалізму» в контексті «другої революції» Й. Сталіна. Хоча вони не заперечують факт голоду, але пояснюють його по-своєму: Й. Сталін, придушуючи опір селян політиці держави, свідомо не прагнув голоду. «Голодомор був результатом сталінської політики на селі, яка в контексті двох послідовних неврожаїв принесла катастро-

фу. Таким чином, сталінський режим вманеврував у становище, яке він не міг вирішити звичайними засобами, і без серйозних людських жертв... Це, звісно, жодним чином не звільняє Сталіна і його прибічників від відповідальності за дії, які — як вони знали — спровокують голодну катастрофу в Україні та у крупних регіонах Росії і Казахстану» (Reiman, M. & Litera, B. & Svoboda, K. & Kolenovská, D. 2013, s. 377–378). Іншими словами, автори оцінюють Голодомор як результат колективізації, посиленої природним катаклізмом, до якого властиво «сталінський режим вманеврував» (вочевидь, виходячи з теорії Марка Таугера, згідно з якою голод був результатом крайнього неврожаю, викликаного комплексом стихійних лих) (Таугер, М. 2008).

Подібна думка була висловлена й у книзі Богуслава Літера «"Друга революція". Сталінські перетворення в Радянському Союзі 1928–1934 рр.» (Litera, B. 2013). В. Вебер дуже гостро відреагував на подібні висновки в рецензії на книгу (він припустив, що саме Б. Літера був автором тексту про голод у СРСР у колективній монографії «Народження наддержави. Історія Радянського Союзу 1917–1945»). В. Вебер охарактеризував автора рецензованої праці як такого, що «застиг у хрущовсько-поспелівській концепції, представленій на XX з'їзді КПРС у 1956 р.». Щодо причин голоду історик знову звернув увагу на радянське законодавство: «Чітким доказом справжніх намірів сталінського уряду є законодавство, яке передувало голоду. У серпні 1932 р. було ухвалено так званий "Закон п'ятьох колосків" на захист державної власності, що допускав суворі покарання (7 серпня 1932 р., Закон про боротьбу зі спекуляцією, який нібито написав сам Сталін), а з вересня 1932 р. було запроваджено трудові книжки, за якими наприкінці грудня 1932 р. закінчилась так звана паспортизація, наявність внутрішніх паспортів у СРСР. Вони прикріпили до місць проживання радянських селян (...). Потім послідували рішучі заходи — конфіскація всієї сільськогосподарської продукції, а від початку 1933 р. державні чиновники, вчителі та ін. залишили окремі села й райони, а селяни чекали на смерть від голоду, вибрані області було оголошено саботажними і т. ін.» (Veber, V. 2014, s. 298–302).

Пізніше В. Вебер опублікував іще одну роботу «Червоний цар. Сталін на чолі Радянського Союзу в 1924–1953 роках». З приводу опору селян під час колективізації в СРСР автор розкритикував східноєвропейських істориків. Зокрема, він писав, що «це ганьба російської історіографії, що про опір ми багато не знаємо (за винятком статистики ОДПУ). Ми не знаємо конкретної діяльності, лідерів, їхніх планів, програмних положень тощо. Це невідомі герої в повному розумінні цього слова». В. Вебер характеризував ситуацію в СРСР на початку 1930-х рр. як «безпрецедентний тиск та репресії», метою яких було «змусити село підкорятися, збіднити його до останньої нитки, позбавити визнаних господарів останнього авторитету та власності, всюди вселити страх, надовго чи назавжди. Не дивно, що, з погляду цього

підходу, політика Й. Сталіна призвела до голоду, який був — ми маємо називати його справжнім ім'ям — організованим, адміністративним та штучно викликаним державою. У деяких областях це було рівнозначно геноциду» (Veber, V. 2016, s. 50–52). Як відзначила Любиця Гарбульова — словацька історикиня й дослідниця історії Східної Європи XX ст.: «Внутрішньополітична ситуація потребувала радикальних рішень, а радянське партійне керівництво знаходило їх у директивних заходах, виконання яких було доручено відповідальним партійним працівникам. Однак мета цих заходів полягала не в боротьбі з голодом, а в зміцненні політичних позицій партії на селі, що в кінцевому підсумку ще більше радикалізувало ситуацію» (Harbuľová, Ľ. 2007, s. 35).

В основному з чеських видань перших двох десятиліть XXI ст., поряд із фактографією радянського голоду 1932–1933 рр., демонструється тогочасне різне суперечливе (українське й російське) трактування Голодомору з фокусацією на висвітлення цього дискурсу. Наприклад, у першому та другому виданні «Історії Росії», опублікованій у Празі 1996 р. (Švankmajer, M. & Veber, V. & Sládek, Z. & Moulis, V. 1995, s. 373) і згодом (через 21 рік) 2017 р., інтерпретація чеських авторів різних поколінь суттєво не змінилася: «Хаос у сільському господарстві призвів до голоду, який забрав у 1932–1933 роках життя п'яти — шести мільйонів людей. Нові дослідження стримано дивляться на старі теорії про те, що голод був націлений виключно на українців і фактично був їхнім геноцидом... У будь-якому разі голод, штучно подовжений у низці місць діями партійної влади, послабив селянський опір і довершив руйнування села колективізацією» (Vydra, Z. & Řoutil, M. & Komendová, J. & Hloušková, K. & Terá, M. 2017, s. 321).

Аналогічно й авторський колектив «Історії України» (Я. Рихлік, В. Зілінський, П. Маґочій), опублікованої 2015 р. у Чехії, дотримуються певною мірою «нейтральної» інтерпретаційної позиції, вбачаючи причини українського голоду в політичних заходах Кремля в контексті агресивної колективізації: «Голодомор в Україні був одним з найстрашніших злочинів, скоєних комуністичним режимом у сталінські роки. На відміну від 1921–1923 рр., голод був спричинений не воєнними діями чи неврожаєм, а політичним заходом — колективізацією. На відміну від 1921 р., радянська партійна і державна влада не зробила нічого, щоб полегшити голод; навпаки, вона загострила лихо, вивозячи зерно за кордон. Проти голодуючого селянства радянська влада навіть застосовувала посилений рівень репресій. (...) Голодомор своєрідним способом завершив колективізацію» (Rychlík, J. & Zilinskyj, B. & Magocsi, P. R. 2015, s. 296–297).

Під впливом активної діяльності української дипломатії та української діаспори у напрямі «інтернаціоналізації Голодомору» в Центральній Європі в 2005–2008 рр. було проведено декілька конференцій та виставок, які визна-

чали голод 1930-х рр. в Україні актом геноциду (Stryjek, T. 2014, s. 13–54). Однією з них була конференція «Голод в Україні 1932–1933 рр.: геноцид українського народу», що відбулась у листопаді 2007 р. в Пряшівському університеті у Словаччині з нагоди пам'ятних днів до 75-річчя Голодомору в Україні (одночасно відбулася виставка документів про український голод). У ній взяли участь словацькі історики, публіцисти, письменники та представники русинсько-української меншини у Словаччині. Матеріали конференції були опубліковані 2008 р.[1]

Чітким сигналом, який подала конференція, стало визначення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом. Пряшівська конференція закликала словацький парламент визнати голод в Україні 1932–1933 рр. геноцидом української нації. Парламент Словаччини фактично зробив це 12 грудня 2007 р., хоча термін «геноцид» (незважаючи на депутатські пропозиції) не був прямо використаний у парламентській декларації[2].

На той час у європейській історіографії актуальною була тематика універсалізації політики пам'яті про геноциди в Європі — питання пам'яті про Голокост як архетип геноциду (як символ «абсолютного зла») та злочини радянського комунізму як конкурентної системи пам'яті в Східній Європі. «Наратив про злочини комунізму порівнює себе зі спогадами про Голокост», — заявила угорська соціологиня Ева Ковач, водночас зауважуючи: «політика пам'яті двох частин Європи і невідповідності в інтерпретації комуністичного минулого пов'язані як з історичним, так і з сучасним досвідом. Західна Європа пережила тільки нацизм, а Східна Європа "вкусила" і нацизм, і комунізм» (Kovács, É. 2018, s. 498). На необхідність переоцінки та проблематичність сприйняття комуністичних геноцидів у Західній та Східній Європі звертав увагу й Вацлав Вебер. За його словами: «Заходу було важко зрозуміти (і він досі має з цим проблеми), що вбивства власного населення — це політика, воістину несумісна зі здоровим глуздом, але не з розумом крайніх радикалів або терористів, до яких, безсумнівно, належали більшовики» (Veber, V. 2016, s. 52, 55). Зрештою, раціональне мислення чеського історика В. Вебера значною мірою віддзеркалилось у молодшому поколінні чеських (і словацьких) істориків.

«Аналогії між нацистськими таборами смерті та ГУЛАГом», або в ширшому розумінні між Голокостом і злочинами радянського (сталінського) режиму, зокрема Голодомором 1932–1933 рр., відзначила й чеська історіографія. Наприклад, 2002 р. історик Давид Свобода назвав статтю про голод «Забутий український Голокост». У статті він з-поміж іншого вказав на опонен-

[1] Hladomor na Ukrajine v rokoch 1932–1933: genocída ukrajinského národa: zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie venovanej 75-výročiu hladomoru v Ukrajine, konanej v Prešove 23. novembra 2007 // Ed. M. Roman. Prešov: Polygraf, 2008. S. 80–81.

[2] Deklarácia Národnej rady Slovenskej republiky č. 700. 12.12.2007. URL: https://www.nrsr.sk/web/?sid=nrsr/dokumenty/vyhlasenia

тів теорії М. Таугера та процитував Елізабет Хей з Університету Св. Марії в Галіфаксі (Нова Шотландія, Канада): «Заперечувати геноцид євреїв взагалі обурливо. Заперечення голоду 1932–1933 рр. як інструменту тероризму має викликати аналогічну реакцію». «Схоже, — констатував Д. Свобода, — українцям доведеться ще чекати того часу, коли Голодомор загалом буде поставлено на рівень Голокосту» (Svoboda, D. 2002, s. 43).

Реагуючи на полеміку щодо українського Голодомору, чеський історик Станіслав Туміс у статті 2016 р. висловив думку, що тему голодної трагедії в Україні не потрібно інтерпретувати лише в контексті масштабів українсько-російських суперечок початку XX ст., оскільки вивчення голоду також має інші важливі рівні — зокрема українсько-європейський і пострадянський. В українсько-європейському випадку автор має на увазі «європеїзацію голоду» та його включення в сучасну європейську політику пам'яті (Smith, K. E. 2019, p. 83). Згідно з думкою С. Туміса: «Хоча голод не має настільки великого відгуку в світі, як Голокост, навіть якщо усвідомлення його постійно зростає, я вважаю, що він виконує ту саму функцію "абсолютного зла". Насамперед у пострадянських країнах, що звільняються від впливу Росії (особливо в Україні), і в деяких посткомуністичних державах (напр. у Польщі), але також і на Заході, де він дедалі більше стає символом деструктивності радянського тоталітаризму, на противагу нацистському тоталітарному режиму, жертвою якого стали євреї. Конструювання пам'яті про Голодомор та її інтерпретація в західному дискурсі разюче нагадують зразки, типові для усвідомлення та пам'яті про Голокост» (Tumis, S. 2016, s. 120–121, pozn. 9). Історик також звертає увагу на конструювання Голодомору як геноциду та поминання жертв і подій голоду шляхом копіювання взірців пам'яті про Голокост. Наприклад, нагадування славнозвісних постатей — «Людей правди», що інформували про голод в Україні й сприяли його усвідомленню (Г. Джонс, М. Маггерідж, Р. Конквест та ін.), цілком схоже на концепцію «Праведники народів світу» (ті, хто зробив внесок у порятунок євреїв); низка музеїв та пам'ятників голоду в Україні й поза її межами, документальних і художніх фільмів, веб-сайтів тощо (Tumis, S. 2016, s. 120–121, pozn. 9).

Очевидним позитивним зрушенням від попередніх інтерпретацій у чеських публікаціях є нова тенденція сприйняття причин і розвитку українського визвольного руху в ширшій українській дійсності: в контексті масових сталінських злочинів, враховуючи «упокорення голодом». Дослідження пізнішого (післявоєнного) українського руху опору (УПА) розпочалися у Словаччині в першому десятилітті XXI ст. (Šmigeľ, M. 2007), а згодом їх продовжили молодші чеські історики (які рефлексували вже механізми гібридної війни Росії проти України з 2014 р.) (Řepa, T. 2019). З часом чеські дослідження почали стосуватися витоків української визвольної боротьби у 1920-х —

1930-х рр. під проводом Організації українських націоналістів (ОУН). У цьому контексті привертає увагу ґрунтовна праця чеського історика та україніста Д. Свободи «Сталеве яблуко», опублікована 2021 р. у видавництві «Академія» в співпраці з Інститутом дослідження тоталітарних режимів у Празі. «Найгірша фаза Голодомору, якою параноїдальний диктатор карав населення і в якій він відчув ворожу п'яту колону, збіглася з піднесенням Бандери і не могла залишити ОУН бездіяльною», — зазначив автор. ОУН приєдналася до фронту протесту, й рука цієї організації була навіть помітна в США, на тлі масових демонстрацій у Нью-Йорку, Чикаго та Бостоні, де відбувалися запеклі сутички з комуністами (Svoboda, D. 2021). Зрештою, вбивство голодом українських селян у 1932–1933 рр. і початок масової боротьби з так званим українським націоналізмом (визнаним сталінським режимом у листопаді 1933 р. «основною небезпекою у національному питанні») віддзеркалюють і найновші дослідження Властіміла Ондрака, підготовлені вже під час поточної російської агресії проти України та чекають на оприлюднення[1].

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну в лютому 2022 р. викликало не лише рішучий осуд Російської Федерації з боку міжнародної спільноти, але й міжнародну солідарність співчуття до атакованої України, спровокувало хвилю прихильності й до України, великий інтерес до її історії, культури та визвольної боротьби.

Під впливом цих подій і сплеску інтересу чеського та словацького суспільства до східного сусіда видавництво «Лідове новіни» 2022 р. перевидало «Історію України» (книга була авторами доповнена окремим розділом про драматичні події в України у 2014–2022 рр.) (Rychlík, J. & Zilinskyj, B. & Magocsi, P. R. 2022). У передмові до другого видання відомий чеський історик Ян Рихлик засудив російську агресію проти України та зазначив: «Книга також є відповіддю на тиради Путіна про те, що української нації не існує, що Україна не має жодних традицій власної державності і може існувати тільки в союзі з Росією. Читач цієї книги переконається, що Україна навпаки має багату історію, яка загалом не є історично пов'язана з Росією, і що українська нація виникла подібно і приблизно в ті ж часи як й інші нації цієї частини Європи»[2]. Водночас автори й видавництво віддали належне «героїчним захисникам України, які борються не лише за Україну, а й за свободу всієї Східної Європи»[3].

Під впливом російської військової агресії проти України низка європейських організацій і демократичних країн відреагували на 90-ті роковини Голо-

[1] Ondrák V. «Soud krví a železem». Ukrajinský integrální nacionalismus, «banderovci» a jejich místo v evropských dějinách. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova, 2023.

[2] Віднянський С. На міжнародному науково-інформаційному фронті — підтримка і солідарність з Україною // Ужгородський національний університет. 24.03.2022. URL: http://surl.li/whyaxu

[3] Віднянський С. На міжнародному науково-інформаційному фронті — підтримка і солідарність з Україною // Ужгородський національний університет. 24.03.2022. URL: http://surl.li/whyaxu

домору в Україні політичними актами «геноцидації голоду». Однією з перших 2022 р. була Чехія, а за нею у 2022–2023 рр. й інші країни. Голодомор визнав геноцидом Європарламент у резолюції від 15 грудня 2022 р. Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила відповідну резолюцію 12 жовтня 2023 р. На підсумковій сесії Ради міністрів ОБСЄ 1 грудня 2023 р. було прийнято спільну заяву до 90-х роковин Голодомору, в якій 43 країни-члени організації засудили цей злочин сталінського режиму, який на початку 1930-х рр. убив мільйони невинних людей в Україні.

Палата депутатів Парламенту Чеської Республіки 6 квітня 2022 р. ухвалила постанову, якою визнала голод в Україні у 1932–1933 рр. злочином геноциду проти українського народу. «Сьогоднішньою резолюцією ми сплачуємо ще один історичний борг. Особливо з огляду на триваючу брутальну російську агресію в Україні, яка супроводжується інтенсивним дезінформаційним наступом і спробами спотворити історію, важливо нагадати про справжню злочинну природу голоду початку 1930-х років», — зазначила в парламентських дебатах Маркета Пекарова-Адамова, голова Палати депутатів і співавторка резолюції. Голова Комітету з питань безпеки Палати депутатів і співавтор резолюції Павел Жачек додав: «Дев'яносто років тому був голод в Україні спробою радянської більшовицької влади здійснити цілеспрямований геноцид українського народу. Нинішня агресія збройних сил Російської Федерації проти вільної і суверенної України та воєнні злочини російських солдатів підтвердили високу актуальність вшанування цієї трагічної історичної події. Як ми всі бачимо сьогодні, путінська Росія перейняла найгірше з кривавої спадщини тоталітарного Радянського Союзу»[1].

Парламент Словаччини визнав Голодомор в Україні геноцидом 20 червня 2023 р. У постанові зазначив: «Народна рада Словацької Республіки (...) визнає Голодомор, тобто штучно викликаний голод в Україні у 1932–1933 роках, спричинений цілеспрямованою політикою радянського режиму на чолі з Йосипом Віссаріоновичем Сталіним, це геноцид українського народу, оскільки він був здійснений з наміром знищити групу людей шляхом свідомого створення життєвих умов, які мали призвести до їх фізичного знищення»[2]. Водночас цією резолюцію словацький парламент ушанував пам'ять жертв Голодомору й висловив солідарність з українським народом. Засудив геноцидні дії тоталітарного радянського режиму та маніпуляції історичною пам'яттю щодо Голодомору з боку нинішнього російського режиму. Також висловив жаль, «що у 90-ті роковини Голодомору Росія веде далі

[1] Sněmovna odsoudila sovětský hladomor na Ukrajině // *Poslanecká sněmovna Parlamenru České republiky*. 06.04.2022. URL: https://www.psp.cz/sqw/cms.sqw?z=15832

[2] Uznesenie Národnej rady Slovenskej republiky z 20. júna 2023 k uznaniu hladomoru na Ukrajine v rokoch 1932–1933 za genocídu (VIII volebné obdobie, 94. schôdza, hlasovanie č. 167). URL: http://surl.li/iwyzao

агресивну війну проти України, порушуючи її суверенітет і територіальну цілісність, прагне ліквідувати її як національну державу, знищити ідентичність та культуру її народу»[1].

Підсумовуючи, зазначимо, що в колишньому чехословацькому, а після 1990 р. — ні в чеському, ані в словацькому історичному просторі історики не використали потенціал накопиченого матеріалу міжвоєнного періоду (архівного, преси, радіоматеріалу, подорожніх нотаток тощо) щодо проблематики радянського голоду, зокрема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Не було опубліковано жодної спеціальної монографії. Проблема представляється лише в розділах загальних праць, присвячених історії сталінізму чи радянської історії загалом. Винятком є лише збірник матеріалів конференції, опублікований 2008 р. у Пряшівському університеті в Словаччині. Загалом така ситуація зумовлена тим, що в другій половині XX ст. у Чехословаччині не існувала, а після 1990 р. у Чехії та Словаччині не виникла наукова школа україністів. Наразі вона тільки формується.

Також практично немає перекладної літератури, зокрема українських авторів. Винятком є переклади чеською мовою книг американської журналістки та історикині Енн Епплбом «Червоний голод: війна Сталіна проти України» (Applebaum, A. 2018), українського історика Володимира В'ятровича «Історія з грифом "Секретно": Українське XX століття» (Vjatrovyč, V. 2020) та польського автора Мірослава Влекли «Свідчення про Великий голод» — історії британського журналіста Гарета Джонса, який першим розкрив світові шокувальну правду про голодний геноцид українців (Wlekły, M. 2023).

Безперечно, очевидним є тренд останнього періоду — спроба «відродити» творчість чеського історика, радянолога Яна Славіка (Bouček, J. 2002; Babka, L. & Roubal, P. 2009), дослідити матеріали чехословацької преси та документи дипломатичного походження щодо Голодомору (Ziegler, A. 2009, s. 548–558), публікації чехословацьких інтелектуалів, які відвідали СРСР або подорожували туди в 1920-ті — 1930-ті рр. (Drápala, M. & Kolenovská, D. & Šimová, K. 2017), а також долю волинських чехів у радянській Україні сталінського періоду (Borák, M. 2014).

Чеським і словацьким історикам належить зробити ще дуже багато в цьому напрямі. Водночас очевидним є запит чеської та словацької громадськості на довго приховувані й спотворені сторінки історії України, українську тематику XX ст., зокрема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Вронська, Т. В. & Осташко, Т. С. 2003. Діяльність українських громадських організацій в еміграції з приводу голоду в УРСР. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки.* Київ: Наукова думка. С. 766–790.

[1] Uznesenie Národnej rady Slovenskej republiky z 20. júna 2023 k uznaniu hladomoru na Ukrajine v rokoch 1932–1933 za genocídu (VIII volebné obdobie, 94. schôdza, hlasovanie č. 167). URL: http://surl.li/iwyzao

Гудзь, В. В. 2019. Голодомор 1932–33 років в Україні у дослідженнях польських науковців. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Вип. 52. Т. 1. С. 197–204. DOI: 10.26661/swfh-2019-52-029.

Даниленко, В. М. & Касьянов, Г. В. & Кульчицький, С. В. 1991. *Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки.* Київ: Либідь.

Ковалев, М. В. 2017. Ян Славик (1885–1978): чешский историк русской революции. *История*. Вып. 9 (63). Т. 8. [Online]. Available at: https:// history.jes.su/s207987 840002025-6-1

Сладек, З. 1996. *Ян Славик и его «история русской революции». Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике, белорусистик*е. Прага: Evroslavica. Т. II. С. 50–63.

Стронський, Г. 2017. Польське населення УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. № 4. С. 95–128.

Таугер, М. 2008. *Голод, голодомор, геноцид? Голод, сельское хозяйство и советская сельскохозяйственная политика*. Киев: 2000; Довіра.

Applebaum, A. 2018. *Rudý hladomor. Stalinova válka na Ukrajině*. Praha — Plzeň: Beta-Dobrovský; Ševčík.

Babka, L. & Roubal, P. 2009. *Život plný střetů: dílo a odkaz historika Jana Slavíka (1885–1978)*. Červený Kostelec — Praha: Pavel Mervart; Národní knihovna ČR — Slovanská knihovna.

Benko, J. 2016. Sovietske Rusko ako vzor? Reprezentácia sociálnej politiky a reality Ruska v slovenskej ľavicovej tlači v prvej polovici 20. rokov 20. storočia. *Rusko (Sovietsky zväz) a Slovensko v priesečníkoch dejín*. Banská Bystrica: Múzeum SNP. S. 83–95 [in Slovak].

Bojko, O. & Goněc, V. 1997. *Nejnovější dějiny Ukrajiny*. Brno: Jota.

Borák, M. 2014. *Zatajené popravy. Češi a českoslovenští občané popravení na sovětské Ukrajině: z historie Velkého teroru na Volyni a v Podolí*. Opava: Slezska univerzita v Opavě.

Bouček, J. 2000. Tři cesty Jana Slavíka do SSSR. *Slovanský přehled*. № 86 (4). P. 441–447.

Bouček, J. 2002. *Jan Slavík: příběh zakázaného historika*. Jinočany: Vyd. H+H.

Bouček, J. 2006. Dokumenty k trestnímu stíhání Jana Slavíka v roce 1948. *Soudobé dějiny*. № 6 (4). S. 617–626.

David, J. 2017. *Obrazy z cest do země Sovětu*. Praha: Host.

Drápala, M. & Kolenovská, D. & Šimová, K. 2017. *Cesty do utopie: Sovětské Rusko ve svědectvích meziválečných československých intelektuálů*. Praha: Prostor.

Dubinka-Hushcha, L. 2019. Politics of Collective Memory: Insight from the Nordic Historiography on the Ukrainian Famine in 1932–33. *Ukrainian peasant*. № 21. P. 82–88.

Harbuľová, Ľ. 2007. Hladomor na Ukrajine v rokoch 1932–1933 z pohľadu československej diplomacie. *Hladomor na Ukrajine v rokoch 1932–1933: genocída ukrajinského národa : zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie venovanej 75-výročiu hladomoru v Ukrajine, konanej v Prešove 23. novembra 2007*. Prešov: Polygraf. P. 28–37.

Janák, D. & Jirásek, Z. 2014. *Z historie československých vystěhovaleckých družstev v Sovětském svazu (1923–1939)*. Opava: Slezská univerzita v Opavě.

Kovács, É. 2018. Limits of Universalization: The European Memory Sites of Genocide. *Journal of Genocide Research*. № 20 (4). P. 490–502.

Kudela-Świątek, W. 2014. *Miejsca (nie)pamięci. O upamiętnianiu ukraińskiego Wielkiego Głodu z lat 1932–1933*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Kudela-Świątek, W. 2020. *W labiryncie znaczeń. Pomniki ukraińskiego Wielkiego Głodu 1932-1933.* Kraków: Księgarnia Akademicka.

Kudela-Świątek, W. 2021. *Eternal Memory. Monuments and Memorials of the Holodomor.* Toronto — Cracow: University of Alberta & University of Toronto & Księgarnia Akademicka.

Kuśnierz, R. 2005. *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*. Toruń: Grado.

Kuśnierz, R. 2008. *Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Kuśnierz, R. 2012. *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Kuśnierz, R. 2020. *In the World of Stalinist Crimes: Ukraine in the Years of the Purges and Terror (1934–1938) from the Polish Perspective*. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2020.

Laszkiewicz, H. 2004. La famine en Ukraine des années 1932–33 et l'historiographie polon aise. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33: atti del convegno. Vicenza, 16–18 ottobre 2003*. Roma: Viella. P. 417–430.

Litera, B. 2013. *«Druhá revoluce». Stalinská transformace v Sovětském svazu 1928–1934*. Praha: Dokořán.

Luzhanytsia, A. 2023. Hladomor na Ukrajine (1932–1933) v dobovej slovenskej periodickej tlači. *Sovietsky zväz a stredná Európa v 30–40. rokoch 20. storočia*. Banská Bystrica: Belianum. Manuscript, 13 p.

Menkouski, V. & Šmigeľ, M. & Dubinka-Hushcha, L. 2020. *«The Hunger Games»: Ukrainian Famine of 1932–1933 in History, Historiography and Historical Policy*. Banská Bystrica: Belianum, 2020.

Rachůnkova, Z. 1996. *Prace ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918–1945*. Díl 1. Sv. 1–3. Praha: Národní knihovna ČR.

Rajca, Cz. 2005. *Głód na Ukrainie*. Lublin — Toronto: Werset.

Reiman, M. & Litera, B. & Svoboda, K. & Kolenovská, D. 2013. *Zrod velmoci. Dějiny Sovětského svazu 1917–1945*. Praha: Karolinum.

Rychlík, J. & Zilinskyj, B. & Magocsi, P. R. 2015. *Dějiny Ukrajiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Rychlík, J. & Zilinskyj, B. & Magocsi, P. R. 2022. *Dějiny Ukrajiny*. 2. dopl. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Řepa, T. 2019. *Banderovci. Politické souvislosti, následky zneužití tématu komunistickou propagandou, návaznost na hybridní konflikt v současnosti*. Praha: Academia.

Slavík, J. 1934. *Lenin*. Praha: Melantrich.

Slavík, J. 1935. *Leninova vláda*. Praha: Melantrich.

Slavík, J. 2009. *Leninova vláda (1917–1924)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Smith, K. E. 2010. *Genocide and the Europeans*. Cambridge University Press.

Smoliński, A. 2013. Polskojęzyczne publikacje na temat głodu na Ukrainie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. *Історичний архів. Наукові студії:* Зб. наук. пр. Вип. 11. P. 48–55.

Stryjek, T. 2014. Głód w latach 1932-1933 w historiografii ukraińskiej i w konstrukcji nowoczesnego mitu fundacyjnego Ukrainy. *Civitas. Studia z filozofii polityki*. № 16. P. 13–54.

Svoboda, D. 2002. Zapomenutý ukrajinský holocaust. *Reflex*. № 46. P. 42–43.

Svoboda, D. 2021. *Jablko z ьoceli. Zrod, vývoj a činnost ukrajinského radikálního nacionalizmu v letech 1920–1939*. Praha: Academia; Ústav pro studium totalitních režimů.

Šmigeľ, M. 2017. *Banderovci na Slovensku (1945–1947)*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici.

Švankmajer, M. & Veber, V. & Sládek, Z. & Moulis, V. 1995. *Dějiny Ruska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Tumis, S. 2016. Historiografie hladomoru na Ukrajině v letech 1932–1933. Odraz ukrajinské tragédie v sovětské a západní historiografii v době studené války jako zdroj pro porozumění kontroverzní diskusi o hladomoru v současné historické debatě. *Historie — Otázky — Problémy.* № 8 (2). P. 118–129.

Vaculík, J. 1998. *Dějiny volyňských Čechů II. (1914–1945)*. Praha: Sdružení Čechů z Volyně.

Vaculík, J. 2007. *Češi v cizině 1850–1938*. Brno: Masarykova univerzita.

Veber, V. 2001. *Komunistický experiment v Rusku 1917–1991 aneb Malé dějiny SSSR*. Praha: Nakladatelství Roman Míšek.

Veber, V. 2003. *Leninova vláda (Rusko 1917–1924)*. Praha: Triton.

Veber, V. 2003. *Stalinovo impérium. (Rusko 1924–1953)*. Praha: Triton.

Veber, V. 2009. Česká historiografie o Rusku a Jan Slavík. Doslov po 80 letech. *Slavík, J. Leninova vláda (1917–1924)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. P. 289–339.

Veber, V. 2014. Litera Bohuslav: «Druhá revoluce». Stalinská transformace v ьSovětském svazu 1928–1934. Dokořán, Praha 2013, 181 str. *Securitas imperii*. № 24. P. 298–302.

Veber, V. 2016. *Rudý car. Stalin v čele Sovětského svazu v letech 1924–1953*. Praha: Stanislav Juhaňák — Triton.

Veber, V. et al. 1996. *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945*. Praha: Univerzita Karlova.

Vjatrovyč, V. 2017. *Ukrajinské 20. století. Utajované dějiny*. Praha: Academia.

Vydra, Z. & Řoutil, M. & Komendová, J. & Hloušková, K. & Terá, M. 2017. *Dějiny Ruska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Wlekły, M. 2023. *Svědectví o velkém hladomoru*. [Líbeznice]: Víkend.

Wysocki, R. 2011. Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie. *Res Historca*. № 31. P. 125–146.

Wysocki, R. 2014. Reactions to the Famine in Poland. In: *After the Holodomor. The enduring impact of the Great Famine on Ukraine*. Ukrainian Research Institute, Harvard University.

Ziegler, A. 2009. Reflexe hladomoru na Ukrajině 1932–33 v meziválečném Československu. *Ukrajinistika: minulost, přítomnost, budoucnost II*. P. 548–555.

Vrons'ka, T. V. & Ostashko, T. S. 2003. Diial'nist' ukrains'kykh hromads'kykh orhanizatsii v emihratsii z pryvodu holodu v URSR [Activities of Ukrainian Public Organizations in Emigration Regarding the Famine in the Ukrainian SSR]. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychyny i naslidky*. Kyiv: Naukova dumka. S. 766–790. [In Ukrainian].

Hudz', V. V. 2019. Holodomor 1932–33 rokiv v Ukraini u doslidzhenniakh pol's'kykh naukovtsiv [The Holodomor of 1932–33 in Ukraine in the Studies of Polish Scholars]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. Vyp. 52. T. 1. S. 197–204. DOI: 10.26661/swfh-2019-52-029 [In Ukrainian].

Danylenko, V. M. & Kas'ianov, H. V. & Kul'chyts'kyi, S. V. 1991. *Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky [Stalinism in Ukraine: 1920's — 1930's].* Kyiv: Lybid'. [In Ukrainian].

Kovalev, M. V. 2017. Ian Slavik (1885–1978): cheshskii istorik russkoi revoliutsii [Jan Slavík (1885–1978): Czech Historian of the Russian Revolution]. *Istoriia*. Vyp. 9 (63). T. 8. [Online]. Available at: https:// history.jes.su/s207987 840002025-6-1 [In Russian].

Sladek, Z. 1996. Ian Slavik i ego «istoriia russkoi revoliutsii». Rossica: Nauchnye issledovaniia po rusistike, ukrainistike, belorusistike [Jan Slavík and His «History of the Russian Revolution»]. *Rossica: Nauchnye issledovaniia po rusistike, ukrainistike, belorusistike.* Praga: Evroslavica. T. II. S. 50–63. [In Russian].

Strons'kyi, H. 2017. Pol's'ke naselennia USRR v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr. [The Polish Population of the Ukrainian SSR under the Conditions of the Holodomor of 1932–1933]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 95–128. [In Ukrainian].

Tauger, M. 2008. *Golod, golodomor, genotsid? Golod, sel'skoe khoziaistvo i sovetskaia sel'skokhoziaistvennaia politika [Famine, Holodomor, Genocide? Famine, Agriculture and Soviet Agricultural Policy]*. Kiev: 2000; Dovira. [In Russian].

Applebaum, A. 2018. *Rudý hladomor. Stalinova válka na Ukrajině [Red Famine: Stalin's War on Ukraine].* Praha — Plzeň: Beta-Dobrovský; Ševčík. [In Czech].

Babka, L. & Roubal, P. 2009. *Život plný střetů: dílo a odkaz historika Jana Slavíka (1885–1978) [A Life Full of Conflicts: The Work and Legacy of Historian Jan Slavík (1885–1978)].* Červený Kostelec — Praha: Pavel Mervart; Národní knihovna ČR — Slovanská knihovna. [In Czech].

Benko, J. 2016. Sovietske Rusko ako vzor? Reprezentácia sociálnej politiky a reality Ruska v slovenskej ľavicovej tlači v prvej polovici 20. rokov 20. Storočia [Soviet Russia as a Model? Representation of Russian Social Policy and Reality in the Slovak Left-Wing Press in the First Half of the 1920's.]. *Rusko (Sovietsky zväz) a Slovensko v priesečníkoch dejín.* Banská Bystrica: Múzeum SNP. S. 83–95. [In Slovak].

Bojko, O. & Goněc, V. 1997. *Nejnovější dějiny Ukrajiny [The Most Recent History of Ukraine]*. Brno: Jota. [In Czech].

Borák, M. 2014. *Zatajené popravy. Češi a českoslovenští občané popravení na sovětské Ukrajině: z historie Velkého teroru na Volyni a v Podolí [Concealed Executions. Czechs and Czechoslovak Citizens Executed in Soviet Ukraine: From the History of the Great Terror in Volhynia and Podolia]*. Opava: Slezska univerzita v Opavě. [In Czech].

Bouček, J. 2000. Tři cesty Jana Slavíka do SSSR [Three Journeys of Jan Slavík to the USSR]. *Slovanský přehled*. № 86 (4). P. 441–447. [In Czech].

Bouček, J. 2002. *Jan Slavík: příběh zakázaného historika [Jan Slavík: The Story of a Forbidden Historian].* Jinočany: Vyd. H+H. [In Czech].

Bouček, J. 2006. Dokumenty k trestnímu stíhání Jana Slavíka v roce 1948 [Documents on the Criminal Prosecution of Jan Slavík in 1948]. *Soudobé dějiny.* № 6 (4). S. 617–626. [In Czech].

David, J. 2017. *Obrazy z cest do země Sovětu [Images from Journeys to the Land of the Soviets].* Praha: Host. [In Czech].

Drápala, M. & Kolenovská, D. & Šimová, K. 2017. *Cesty do utopie: Sovětské Rusko ve svědectvích meziválečných československých intelektuálů [Journeys to Utopia: Soviet Russia in the Testimonies of Interwar Czechoslovak Intellectuals].* Praha: Prostor. [In Czech].

Dubinka-Hushcha, L. 2019. Politics of Collective Memory: Insight from the Nordic Historiography on the Ukrainian Famine in 1932–33. *Ukrainian peasant*. № 21. P. 82–88.

Harbuľová, Ľ. 2007. Hladomor na Ukrajine v rokoch 1932–1933 z pohľadu československej diplomacie [The Famine in Ukraine in 1932–1933 from the Perspective of Czechoslovak Diplomacy]. *Hladomor na Ukrajine v rokoch 1932–1933: genocída ukrajinského národa:* zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie venovanej 75-výročiu hladomoru v Ukrajine, konanej v Prešove 23. novembra 2007. Prešov: Polygraf. P. 28–37 [in Slovak]. [In Slovak].

Janák, D. & Jirásek, Z. 2014. *Z historie československých vystěhovaleckých družstev v Sovětském svazu (1923–1939) [From the History of Czechoslovak Emigrant Cooperatives in the Soviet Union (1923–1939)].* Opava: Slezská univerzita v Opavě. [In Czech].

Kovács, É. 2018. Limits of Universalization: The European Memory Sites of Genocide. *Journal of Genocide Research.* № 20 (4). P. 490–502.

Kudela-Świątek, W. 2014. *Miejsca (nie)pamięci. O upamiętnianiu ukraińskiego Wielkiego Głodu z lat 1932–1933. [Places of (Non)Memory. On Commemorating the Ukrainian Great Famine of 1932–1933].* Kraków: Księgarnia Akademicka [In Polish].

Kudela-Świątek, W. 2020. *W labiryncie znaczeń. Pomniki ukraińskiego Wielkiego Głodu 1932–1933 [In the Labyrinth of Meanings. Monuments of the Ukrainian Great Famine 1932–1933].* Kraków: Księgarnia Akademicka. [In Polish].

Kudela-Świątek, W. 2021. *Eternal Memory. Monuments and Memorials of the Holodomor*. Toronto — Cracow: University of Alberta & University of Toronto & Księgarnia Akademicka.

Kuśnierz, R. 2005. *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933) [Ukraine in the Years of Collectivization and the Great Famine (1929–1933)].* Toruń: Grado. [In Polish].

Kuśnierz, R. 2008. *Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu [Plague in the «Bolshevik Paradise». The Famine in Ukraine in 1932–1933 in Light of Polish Diplomatic Documents and Intelligence Reports].* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. [In Polish].

Kuśnierz, R. 2012. *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933) [Ukraine in the Years of Collectivization and the Great Famine (1929–1933)].* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. [In Polish].

Kuśnierz, R. 2020. *In the World of Stalinist Crimes: Ukraine in the Years of the Purges and Terror (1934–1938) from the Polish Perspective*. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2020.

Laszkiewicz, H. 2004. La famine en Ukraine des années 1932–33 et l'historiographie polon aise [The Famine in Ukraine in 1932–33 and Polish Historiography]. *La morte della terra: la grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33*: atti del convegno. Vicenza, 16–18 ottobre 2003. Roma: Viella. P. 417–430. [In French].

Litera, B. 2013. *«Druhá revoluce». Stalinská transformace v Sovětském svazu 1928–1934 [«The Second Revolution». Stalinist Transformation in the Soviet Union 1928–1934].* Praha: Dokořán. [In Czech].

Luzhanytsia, A. 2023. *Hladomor na Ukrajine (1932–1933) v dobovej slovenskej periodickej tlači. Sovietsky zväz a stredná Európa v 30–40. rokoch 20. Storočia [The Holodomor in Ukraine (1932–1933) in Contemporary Slovak Periodical Press. The Soviet Union and Central Europe in the 1930's — 1940's].* Banská Bystrica: Belianum. Manuscript, 13 p. [in Slovak].

Menkouski, V. & Šmigeľ, M. & Dubinka-Hushcha, L. 2020. *«The Hunger Games»: Ukrainian Famine of 1932–1933 in History, Historiography and Historical Policy*. Banská Bystrica: Belianum, 2020.

Rachůnkova, Z. 1996. *Prace ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918–1945 [Works of Russian, Ukrainian and Belarusian Emigration Published in Czechoslovakia 1918–1945].* Díl 1. Sv. 1–3. Praha: Národní knihovna ČR. [In Czech].

Rajca, Cz. 2005. *Głód na Ukrainie [Famine in Ukraine].* Lublin — Toronto: Werset. [In Polish].

Reiman, M. & Litera, B. & Svoboda, K. & Kolenovská, D. 2013. *Zrod velmoci. Dějiny Sovětského svazu 1917–1945 [Birth of a Superpower. History of the Soviet Union 1917–1945]*. Praha: Karolinum. [In Czech].

Rychlík, J. & Zilinskyj, B. & Magocsi, P. R. 2015. *Dějiny Ukrajiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. [History of Ukraine. Prague: Lidové noviny Publishing].* [In Czech].

Rychlík, J. & Zilinskyj, B. & Magocsi, P. R. 2022. *Dějiny Ukrajiny [History of Ukraine]*. 2. dopl. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. [In Czech].

Řepa, T. 2019. *Banderovci. Politické souvislosti, následky zneužití tématu komunistickou propagandou, návaznost na hybridní konflikt v současnosti [Banderites. Political Context, Consequences of the Topic's Misuse by Communist Propaganda, Connection to the Current Hybrid Conflict]*. Praha: Academia. [In Czech].

Slavík, J. 1934. *Lenin [Lenin].* Praha: Melantrich. [In Czech].

Slavík, J. 1935. *Leninova vláda [Lenin's Government].* Praha: Melantrich. [In Czech].

Slavík, J. 2009. *Leninova vláda (1917–1924) [Lenin's Government (1917–1924)]* Praha: Nakladatelství Lidové noviny. [In Czech].

Smith, K. E. 2010. *Genocide and the Europeans*. Cambridge University Press.

Smoliński, A. 2013. Polskojęzyczne publikacje na temat głodu na Ukrainie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. [Polish-Language Publications on the Famine in Ukraine in the 1920's and 1930's]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii*: Zb. nauk. pr. Vyp. 11. P. 48–55. [In Polish].

Stryjek, T. 2014. Głód w latach 1932–1933 w historiografii ukraińskiej i w konstrukcji nowoczesnego mitu fundacyjnego Ukrainy [The Famine of 1932–1933 in Ukrainian Historiography and in the Construction of the Modern Founding Myth of Ukraine]. *Civitas. Studia z filozofii polityki*. № 16. P. 13–54. [In Polish].

Svoboda, D. 2002. Zapomenutý ukrajinský holocaust [The Forgotten Ukrainian Holocaust]. *Reflex*. № 46. P. 42–43. [In Czech].

Svoboda, D. 2021. *Jablko z oceli. Zrod, vývoj a činnost ukrajinského radikálního nacionalizmu v letech 1920–1939 [Apple of Steel. The Origin, Development and Activities of Ukrainian Radical Nationalism in 1920–1939].* Praha: Academia; Ústav pro studium totalitních režimů. [In Czech].

Šmigeľ, M. 2017. *Banderovci na Slovensku (1945–1947) [Banderites in Slovakia (1945–1947)].* Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici. [In Czech].

Švankmajer, M. & Veber, V. & Sládek, Z. & Moulis, V. 1995. *Dějiny Ruska [History of Russia].* Praha: Nakladatelství Lidové noviny. [In Czech].

Tumis, S. 2016. Historiografie hladomoru na Ukrajině v letech 1932–1933. Odraz ukrajinské tragédie v sovětské a západní historiografii v době studené války jako zdroj pro porozumění kontroverzní diskusi o hladomoru v současné historické debatě [Historiography of the Holodomor in Ukraine in 1932–1933. Reflection of the Ukrainian Tragedy in Soviet and Western Historiography during the Cold War as a Source for Understanding the Controversial Discussion about the Holodomor in the Contemporary Historical Debate]. *Historie — Otázky — Problémy.* № 8 (2). P. 118–129. [In Czech].

Vaculík, J. 1998. *Dějiny volyňských Čechů II. (1914–1945) [History of Volhynian Czechs II. (1914–1945)].* Praha: Sdružení Čechů z Volyně. [In Czech].

Vaculík, J. 2007. *Češi v cizině 1850–1938 [Czechs Abroad 1850–1938*]. Brno: Masarykova univerzita. [In Czech].

Veber, V. 2001. *Komunistický experiment v Rusku 1917–1991 aneb Malé dějiny SSSR [The Communist Experiment in Russia 1917–1991 or A Brief History of the USSR].* Praha: Nakladatelství Roman Míšek. [In Czech].

Veber, V. 2003. *Leninova vláda (Rusko 1917–1924) [Lenin's Government (Russia 1917–1924)].* Praha: Triton. [In Czech].

Veber, V. 2003. *Stalinovo impérium. (Rusko 1924–1953) [Stalin's Empire. (Russia 1924–1953)].* Praha: Triton. [In Czech].

Veber, V. 2009. Česká historiografie o Rusku a Jan Slavík. Doslov po 80 letech [Czech Historiography on Russia and Jan Slavík. Afterword after 80 Years]. *Slavík, J. Leninova vláda (1917–1924).* Praha: Nakladatelství Lidové noviny. P. 289–339. [In Czech].

Veber, V. 2014. Litera Bohuslav: «Druhá revoluce». Stalinská transformace v Sovětském svazu 1928–1934. Dokořán, Praha 2013, 181 str. [Litera Bohuslav: «The Second Revolution». Stalinist Transformation in the Soviet Union 1928–1934. Dokořán, Prague 2013, 181 pages] *Securitas imperii.* № 24. P. 298–302. [In Czech].

Veber, V. 2016. *Rudý car. Stalin v čele Sovětského svazu v letech 1924–1953 [The Red Tsar. Stalin at the Head of the Soviet Union in 1924–1953].* Praha: Stanislav Juhaňák — Triton. [In Czech].

Veber, V. et al. 1996. *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945 [Russian and Ukrainian Emigration in Czechoslovakia in 1918–1945].* Praha: Univerzita Karlova. [In Czech].

Vjatrovyč, V. 2017. *Ukrajinské 20. století. Utajované dějiny [Ukrainian 20th Century. Hidden History].* Praha: Academia. [In Czech].

Vydra, Z. & Řoutil, M. & Komendová, J. & Hloušková, K. & Terá, M. 2017. *Dějiny Ruska [History of Russia].* Praha: Nakladatelství Lidové noviny. [In Czech].

Wlekły, M. 2023. *Svědectví o velkém hladomoru [Testimony of the Great Famine].* [Líbeznice]: Víkend. [In Czech].

Wysocki, R. 2011. Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie [The Position of the Authorities and Social Reactions in the Second Polish Republic towards the Great Famine in Ukraine]. *Res Historca*. № 31. P. 125–146. [In Czech].

Wysocki, R. 2014. *Reactions to the Famine in Poland. In: After the Holodomor. The enduring impact of the Great Famine on Ukraine*. Ukrainian Research Institute, Harvard University.

Ziegler, A. 2009. Reflexe hladomoru na Ukrajině 1932–33 v meziválečném Československu [Reflections on the Holodomor in Ukraine 1932–33 in Interwar Czechoslovakia]. *Ukrajinistika: minulost, přítomnost, budoucnost* II. P. 548–555. [In Czech].

УДК 94(477.87)«1938/1939»(063)
DOI: 10.20535/2307-5244.58.2024.309250

О. М. Пагіря
ORCID: 0000-0003-2481-9769
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
O. Pahiria
Taras Shevchenko National University of Kyiv

НЕРЕАЛІЗОВАНІ ПЛАНИ ПОТРІЙНОЇ ОКУПАЦІЇ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УГОРЩИНИ, ПОЛЬЩІ ТА РУМУНІЇ У БЕРЕЗНІ 1939 р.

Unfulfilled Plans of Triple Occupation of Carpatho-Ukraine by the Armed Forces of Hungary, Poland, and Romania in March 1939

У статті на основі невідомих дипломатичних документів із польських архівів розкривається малознана сторінка з історії державно-територіальних змін у Підкарпатській Русі (Карпатській Україні) у середині березня 1939 р., пов'язана з планами Варшави реалізувати сценарій потрійної окупації регіону за участю Угорщини, Румунії та Польщі. З провалом планів Варшави було остаточно поховано надії польської дипломатії створити «Третю Європу», а країною, яка найбільше скористалася з підвищеної напруги між Угорщиною та Румунією, стала Німеччина.

Ключові слова: чехословацька криза, Карпатська Україна, Друга Річ Посполита, Румунія, Угорщина, Третя Європа.